

УДК 911.2

ЧИЖ О.П.

АНТРОПОГЕННІ ЗАПОВІДНІ ОБ'ЄКТИ ЛІСОСТЕПОВИХ ПОЛІСЬ

Актуальність теми зумовлена тим, що неврахування особливостей природи Подільських полісЬ та її активне й різнобічне “лісопольове”, а не “поліське” господарське освоєння призвело до повного знищення унікальних натуральних природних об'єктів і ландшафтних комплексів. Це знайшло своє відображення у формуванні та функціонуванні сучасної системи охоронних об'єктів Подільських полісЬ. Практично, як такої системи немає. Зараз потрібно створювати системи заповідних об'єктів, що включають в себе натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні комплекси.

Теоретико-методичною базою дослідження стали минулі й сучасні географічні та ландшафтознавчі ідеї й розробки вітчизняних та зарубіжних вчених А.А. Анджейовського, Л.І. Воропай, М.Д. Гродзинського, В.С. Давидчука, Г.І. Денисика, О.Ю. Дмитрука, П.К. Заморія, І.П. Ковальчука, О.М. Маринича, Ф.М. Мількова, Б.П. Мухи, В.О. Ніколаєва, В.М. Паценка, В.С. Преображенського, В.М. Самойленка, П.А. Тутковського, В.С. Шевченка, П.Г. Шищенко та інших.

Дослідженнями антропогенних заповідних об'єктів Лісостепових полісЬ лише частково займалися Г.І. Денисик [2], А.В. Гудзевич [1], та О.В. Мудрак [3].

Результати дослідження. Поки що у межах Подільських полісЬ антропогенних охоронних об'єктів небагато – 8. Проте саме з них тут необхідно починати формувати майбутню систему охоронних об'єктів. Аналіз функціонування існуючих антропогенних заповідних об'єктів показує, що вони уже мають наукове, пізнавальне, естетичне, виховне та практичне значення. Завдяки широкому розповсюдженню антропогенних ландшафтів, кількість, площі та значення антропогенних охоронних об'єктів в майбутньому помітно зростатиме. Як і натурально-антропогенні охоронні об'єкти, антропогенні теж можна класифікувати за різними ознаками. Ми пропонуємо їх поділяти (за особливостями функціонування та взаємозв'язками з довкіллям) на три категорії.

Власне антропогенні ландшафтні комплекси або об'єкти, функціонування

яких зараз не контролюється людиною і вони розвиваються за природними закономірностями. Власне антропогенні охоронні об'єкти Подільських полісь, як і всіх Лісостепових полісь, доцільно розділити на три групи:

– **літ о л о г о-г е о м о р ф о л о г і ч н а**. Формується в процесі розробок корисних копалин (найчастіше), різноманітного будівництва та інших видів господарської діяльності. Порівняна одноманітність геологічної будови та літологічного складу порід, а також рівнинність території не сприяють широкому розповсюдженню заповідних об'єктів цієї групи як кількісно, так і за загальною площею. На 2005 рік виділено 39 заповідних об'єктів антропогенного походження, що відносяться до літолого-геоморфологічної групи. Серед них, у межах Летичівського Полісся – 10, Прибузького – 14, Десенського – 12. (рис. 1).

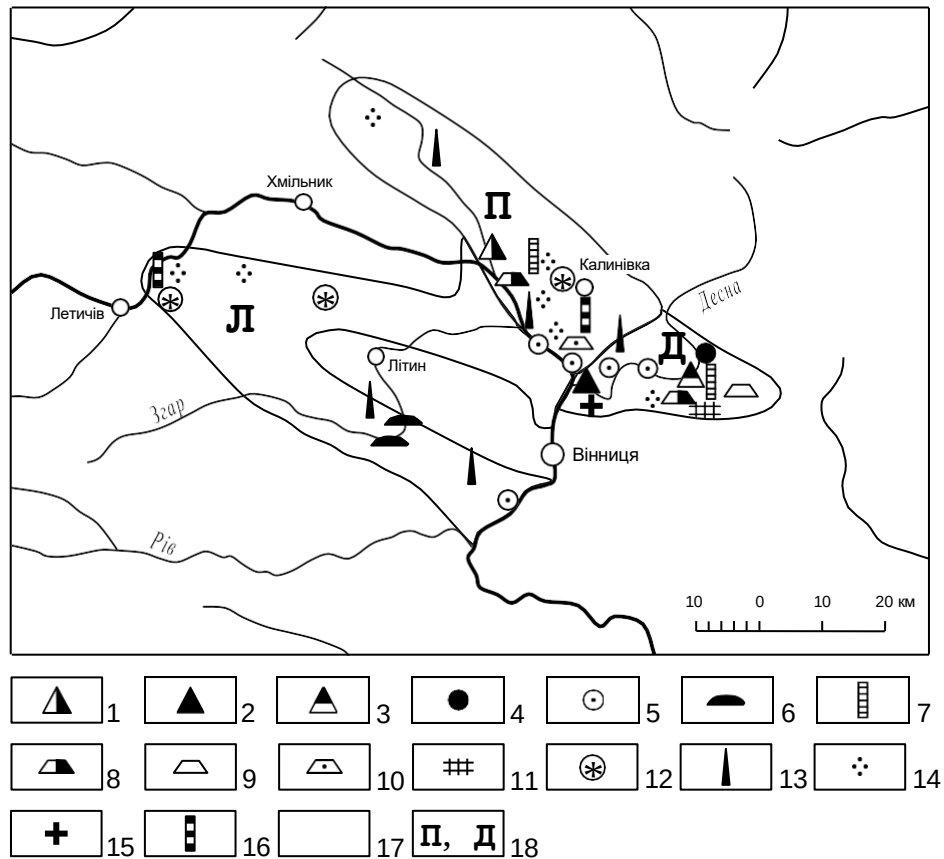

Рис. 1. Перспективні до заповідання антропогенні об'єкти Подільських полісь (літолого-геоморфологічна група)

Геологічні розрізи (еталони) – “стінки” кар'єрів: 1 – гранат-біотитів, 2 – мігматитів, 3 – гранітів, 4 – каолінів, 5 – пісків, 6 – торфу. Комплексні геологічні розрізи: 7 – Подільських полісь. Антропогенні форми рельєфу. Гірничо-промислові відвали: 8 – гранітно-каоліново-піщані, 10 – піщані. Дорожні: 11 – ділянки покинутих залізниць. Белігеративні: 12 – городища, фортеці, 13 – кургани, 14 – окопи, траншеї, вирви, 15 – ставка “Вервольф”. Інші об'єкти: 16 – розрізи антропогенних ґрунтосумішей, 17 – Подільські полісся, 18 – позначки Подільських полісь: Л – Летичівське, П – Прибузьке, Д – Десенське.

Найбільш яскраві приклади – стінки кар'єрів, або загалом кар'єрно-відвальні комплекси. Еталонами геологічних розрізів не лише Подільських полісь, але й Середнього Побужжя є стінки Турбівського родовища каолінів, розрізи піщаних

відкладів першої тераси Південного Бугу та річки Десенки відповідно у Коло-Михайлівському та Сосонському кар'єрах. До цієї групи в майбутньому ввійдуть і відвали розкривних порід Турбівського родовища каолінів, як оригінальні платоподібні форми антропогенного рельєфу у межах Десенського Полісся.

До літолого-геоморфологічної групи охоронних об'єктів Подільських полісь відносяться й белігеративні комплекси. Серед них оригінальні споруди стародавніх городищ (села Павлівка, Селище, Івча, Дубова), поодинокі й групи курганів (села Мізяків, Сальник, Сосонка, Івча, Ведмеже Вушко), фортифікаційні споруди першої та другої світових війн, до котрих належить й ставка "Верфольф". До цієї групи можна буде віднести й окремі оригінальні ділянки ґрунтових доріг, покинутих і діючих вузькоколійок (західна околиця м. Турбів), розрізи насипних ґрунтів тощо.

– г і д р о л о г і ч н а. Об'єднує не функціонуючі, але оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали й копанки, а також окремі водні комплекси, що формуються у відпрацьованих кар'єрах каоліну й граніту на західній околиці м. Турбів, піску між селами Коло-Михайлівка та Медвідка, торфу в околицях с. Багринівка й Микулинці Вінницької області та інші. Окремі з них, частково описані раніше, уже зараз є основою для заповідних об'єктів (ставки сіл Петрик та Микулинці – Згарський загальнозоологічний заказник), таким може стати в майбутньому Сандракське водосховище на Південному Бузі й Турбівське на Десенці, окремі ставки на річці Згар, Постолова, Снивода, Десенка, Рівець тощо. До цієї групи заповідних антропогенних об'єктів віднесено й по 1-3 оригінальних копанки в кожному селі, які поступово стають характерними водними комплексами Подільських полісь. Необхідність взяття їх під охорону диктує зараз також активний розвиток рекреації, особливо в Прибузькому й Десенському поліссях.

– ф і т о л о г і ч н а. Включає всі заповідні об'єкти, що створені, або будуть формуватись на основі антропогенних насаджень. До таких нами віднесені насадження сосни європейської і ялини звичайної Летичівського Полісся західніше с. Дяківці на межі Вінницької й Хмельницької областей, Медвідська лісова дача і Коло-Михайлівський ліс у Прибузькому Поліссі та Турбівський ліс на межиріччі Вільшанки і Кобильні Десенського Полісся, а також окремі невеликі (до 5 га) ділянки насаджень в околицях сіл Некрасово, Ведмеже Вушко, Бохоники, Селище, відновлені урочища кушових і трав'яних рослин ("Мохи" між селом Павлівка і містечком Калинівка, "Гниле болото" західніше села Вахнівка), рослинні угруповання окремих западин тощо. Проте найбільшу кількість охоронних об'єктів фітологічної групи у межах Подільських полісь можна буде створити на основі сільськогосподарських, зокрема лучно-пасовищних, ландшафтів. До них віднесені й оригінальні польові ділянки та сади. Сільськогосподарські заповідні об'єкти у Подільських поліссях повинні стати такими ж звичними, як і антропогенні лісові чи водні. Настав час створення заповідних ділянок заплави річки Південного Бугу та його приток Згару, Постолової, Десенки. В заплаві Південного Бугу Прибузького Полісся до рангу заповідних можна віднести дві ділянки між селами Мізяківська Слобідка і Медвідка – лучну (8 га) та вільшнякову (4 га). У Десенському Поліссі – лучну заплаву Десенки від села Сосонка до Буго-Десенського орнітологічного заказника; у Летичівському – частину заплави річки Хвоста (притока р. Згар) західніше с. Івча.

Давно назріла необхідність створення заповідних садових ландшафтів. Їх у межах Подільських полісь мало, але прекрасний, віковий досвід садівників сіл Павлівки, Мізякова, Дяківців, містечка Калинівка може допомогти зберегти корінні для цього своєрідного регіону сорти яблунь, груш, слив, вишень, які щорічно втрачаються безповоротно. До фітологічної групи антропогенних заповідних об'єктів Подільських полісь віднесені й садово-паркові комплекси у містечках Турбів, Летичеві, селах Некрасово та Коло-Михайлівка. Сюди ж входять й заповідні вікові дерева (дуби, липи, ясені), насадження різних видів горіхів (волоського, чорного, манчжурського), екзотичні (бархат амурський, оцтове дерево), а також дерева, що ростуть на крайній межі свого існування (бук європейський, берек) тощо.

Ландшафтно-інженерні охоронні системи. До них віднесені ландшафтні комплекси, де гармонійно, здебільшого у минулому, поєднанні унікальні властивості природи, історичні події, оригінальні господарські або архітектурні споруди. Створені протягом сторіч, ландшафтно-інженерні системи не можуть функціонувати самостійно без постійної підтримки з боку людини і техніки. Нарівні з географами (ландшафтознавцями) та істориками, тут плідно повинні працювати інженери й техніки, архітектори й економісти [2].

До ландшафтно-інженерних охоронних систем Подільських полісь віднесені історико-географічні центри містечок зі старовинною архітектурою, діючі культові споруди (церкви, костьоли, монастирі) з оригінально оформленими земельними ділянками навколо них, відреставровані й діючі садово-паркові ансамблі з палацами та садибами, діючі заводи, фабрики, млини та гідроелектростанції на річках, що функціонують як музейні комплекси (рис. 2).

Історико-географічні центри містечок. У межах Подільських полісь їх лише три – у Літині і Турбові Вінницької області та Летичеві Хмельницької області. Значно більше їх у Малому Поліссі (Угнів, Белз, Жовква, Радехів, Буськ, Броди, Радивилів та ін.) та Придніпровському поліссі (Трипілья, Ржищів, Переяслав-Хмельницький, Золотоноша, Березань, Яготин). Детальна характеристика центрів цих містечок наведена у численних краєзнавчих нарисах і статтях. Тут лише відзначимо, що містечка Літин і Летичів будувались протягом сторіч. Їх старовинна архітектура, вузькі вимощені каменем вулички, навіть своєрідний “містечковий дух” мають неабияке значення у формуванні їх сучасного “образу”. Обережати тут потрібно не лише оригінальні архітектурні споруди, але й природу (наземну і підземну) ділянок, на яких вони розташовані. Це спільне завдання істориків, архітекторів, ландшафтознавців та органів влади.

Діючі релігійні (культові) споруди із земельними ділянками навколо них. Оригінальність, а відповідно й необхідність їх охорони полягає в тому, що для будівництва культових споруд (церков, костьолів, монастирів) у селах або їх околицях вибирались найбільш оригінальні в природному відношенні ділянки. Навколо культових архітектурних споруд відповідно оформлялись й прилеглі ділянки: висаджувались липи, каштани, фруктові дерева, квіти. Як результат, у центрі села, рідше на його окраїні, формується й активно функціонує ландшафтно-техногенна система – здебільшого окраса цього села або містечка. Такі культові урочища (системи) функціонують майже у кожному селі (іноді, особливо у містечках та великих селах, їх по 2-3) Подільського Полісся. Від інших ландшафтно-техногенних систем культові відрізняє спосіб охорони: тут діють “неписані” людські закони. Немає потреби охороняти їх спеціальними

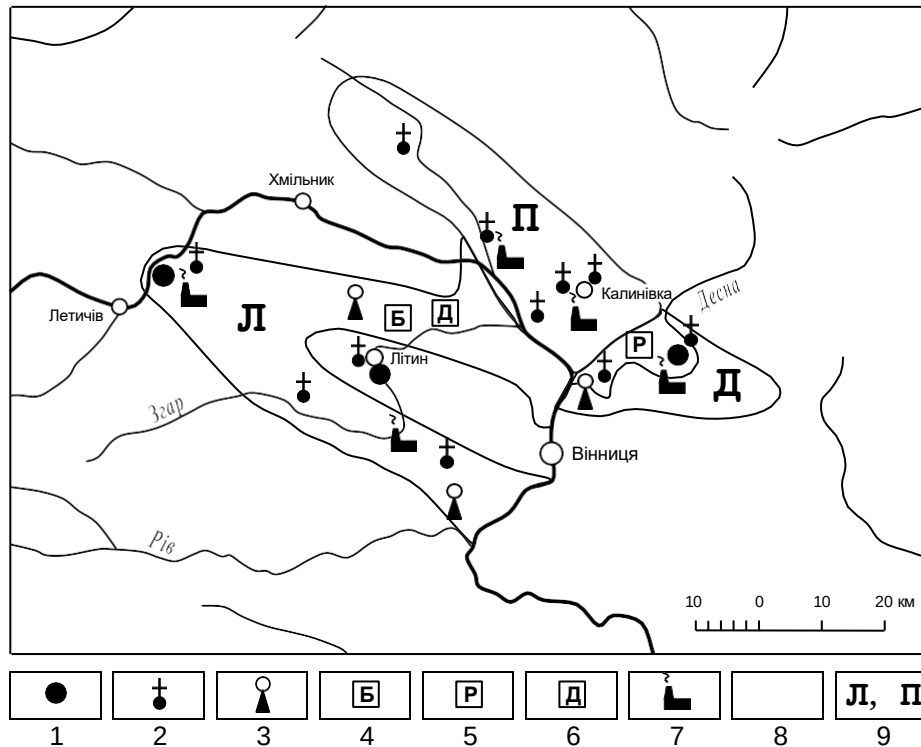

Рис. 2. Перспективні для заповідання ландшафтно-технічні системи Подільських полісь

1 – історико-географічні центри містечок, 2 – культові споруди (церкви, костьоли, синагоги), 3 – млини на річках ("музеї хліба"), 4 – поташні буди, 5 – залізоборні рудні, 6 – народні промисли (деревообробка, вироби з глини, металу), 7 – пам'ятки індустриальної культури (заводи, фабрики), 8 – Подільські полісся, 9 – позначки Подільських полісь: Л – Летичівське, П – Прибузьке, Д – Десенське.

законами (хоча такі й існують). Об'єкти релігійного (духовного) призначення – зразок відношення людини до природи, культурних споруд своєї місцевості, краю. Уже зараз зразками культових охоронних об'єктів Подільського Полісся є церкви, з прилеглими до них ділянками, у містечках Калинівка, Летичів, Турбів, селах Павлівка, Медвідка (дерев'яна), Сосонка, Багринівці та Залужне.

Функціонуючі млини на річках. У межах Подільських та інших полісь їх мало. Млини (з дерева і каменю) будували безпосередньо на річках або відвідних каналах. Біля млина – невелика водойма з греблею або гаткою, обсаджена вербами, тополями, калиною. Такі оригінальні ландшафтно-інженерні системи не лише регулювали воду й підтримували своєрідний режим, але й були окрасою села. Зараз із діючих млинів на річках Подільських полісь залишилось три: села Коло-Михайлівка, Івча, Широка Гребля. Їх, разом з прилеглими ділянками й водоймами, необхідно взяти під охорону й створити діючі музеї хліба, музеї історії водогосподарських споруд на малих річках тощо.

Ландшафтно-техногенні охоронні системи (об'єкти). До них відносяться не функціонуючі й покинуті ландшафтно-інженерні системи. Тут створені людиною техногенні елементи не підтримуються, і вони взаємодіють з природою пасивно. Частина з них – резерв ландшафтно-інженерних охоронних систем і в майбутньому такими стануть.

До ландшафтно-техногенних охоронних систем віднесені не реставровані поки-

що культові (церкви й монастирі), оборонні (фортеці, замки) й архітектурні (палаці, садиби) споруди з прилеглими до них ділянками (парками, водоймами, пустирями), зруйновані або запуснені малі гідроелектростанції та млини на річках, які ще можна реставрувати. Сюди віднесені й склоробні гуті, поташні буди (с. Поташна), залізоборні руди (с. Майдан), які можна було б відновити як оригінальні музеї за зразком Польщі та Чехії; окремі ділянки старих ґрунтових (села Гущинці, Селище), вимощених каменем (села Івча, Павлівка) та сучасних, але покинутих ділянок доріг тощо.

До особливої групи ландшафтно-техногенних систем відносяться пам'ятники *індустріальної культури* – “компоненти й елементи ландшафтів техногенного походження, які, крім основних актуальних або ретроспективних функцій (реальних або імітаційних), пов'язаних з промисловим виробництвом, мають і чітко виражене естетичне (історико- або художньо-архітектурне) функціональне значення” [4]. Ці промислові споруди – цукрові, склоробні, машинобудівні та інші заводи і фабрики будувались наприкінці ХІХ – початку ХХ ст., а потім в 50-60-х роках ХХ ст. Мабуть, завдяки історичній близькості та з екологічних причин на них не звернено уваги. Пам'ятники індустріальної культури найчастіше зустрічаються в селитебно-промислових та селитебних ландшафтах, менше в дорожніх та гірничопромислових. Пройде ще декілька десятиріч і вони стануть такими ж реліктовими ландшафтами, як споруди середньовічних цехів або заводів у країнах Західної Європи. До пам'ятників індустріальної культури Подільських полісь віднесені Турбівські каоліновий, склоробний і цукровий заводи, які зараз не функціонують і розташовані в одному промисловому районі, покинуті цегельні заводи у селах та ін.

На початку ХХІ ст. необхідно вирішувати проблему не лише охорони залишків таких об'єктів, але їх реставрації у відповідності до природних умов Подільських полісь. В результаті польових досліджень виділено частину ландшафтно-техногенних охоронних систем, дана їх характеристика й складені ландшафтні картосхеми. Такий підхід дав можливість не лише детальніше пізнати їх, але й обґрунтовано та цілеспрямовано витратити кошти на реставрацію. Повернення ландшафтно-техногенних систем у сьогодення – це не лише дань історії, але й необхідність у наявності об'єктів виховного значення.

Ландшафтознавчі дослідження Лісостепових полісь показують, що в їх межах необхідно формувати свої системи заповідних об'єктів, котрі в майбутньому можуть стати основою, своєрідними “ядрами”, єдиної системи охоронних об'єктів не лише Лісостепових полісь, але й лісопольової зони України. Заповідні системи Лісостепових полісь повинні включати в себе унікальні й цінні в будь-якому аспекті натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні об'єкти. Всі вони природні, хоча й різні за походженням й повинні охоронятися лише державою.

1. Гудзевич А.В. Природно-заповідна Вінниччина. – Вінниця: ТОВ “Консоль”, 2002. – 128 с. 2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України. – Вінниця: Арбат, 1998. – 298 с. 3. Мудрак О.В., Поліщук В.С., Ворона Є.І., Осадчук І.С. Природно-заповідна мережа Вінницької області та шляхи її оптимізації // 36. наук. пр. Вінницького держ. аграр. ун-ту. – Вінниця, 2002. – Вип. 12. – С. 50-67. 4. Тютюнник Ю.Г. Памятники индустриальной культуры и охрана техногенных ландшафтов // Антропогенні географія і ландшафтознавство в ХХ і ХХІ ст. – Вінниця-Воронеж: Гіпаніс, 2003. – С. 54-61.

Considered specific of anthropogenic protective complexes of Forest-steppes poles. The categories of protective objects are selected, their landscape structure is explored.